

HOVEN IN HOLLAND, 900-1300

Het voorliggende stuk bevat een uitgewerkt voorstel voor een door de Provincie Zuid-Holland financieel te steunen historisch en archeologisch promotieonderzoek over het thema *Hoven in Holland, 900-1300*. Doel ervan is te achterhalen in welke mate domaniale structuren de machtsvorming en nederzettingsontwikkeling in en van het gewest Holland hebben bepaald. Het onderzoek, dat eind 2018 van start moet gaan, maakt deel uit van een groter multidisciplinair programma met de titel *De Dageraad van Holland. Macht, landschap en bewoning in een gewest op weg naar dominantie*, waarvoor in het najaar van 2018 additionele subsidie bij NWO zal worden aangevraagd.

Organisatorische inbedding

De verantwoordelijkheid voor de aanvraag, organisatie en begeleiding van zowel het deelproject als het koepelprogramma ligt bij dr. R. Stein en prof. dr. J.A. Mol van het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden en prof. dr. J. Kolen van de Faculteit der Archeologie van dezelfde universiteit. Zij zijn bereid als (co)promotores op te treden. De promovendus voor het deelproject *Hoven in Holland* zal aangesteld worden bij het eerstgenoemde Instituut. De wetenschappelijke kwaliteit van het deelproject en het programma wordt gewaarborgd door een klankbordgroep bestaande uit twee vertegenwoordigers van de Provincie Zuidholland, te weten drs. R. Proos en dr. J.H.L. Vorst. Verder maken er deel van uit prof. dr. D.E.H. de Boer, emeritus hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, prof. dr. G.J. de Langen, archeologisch onderzoeker aan de Fryske Akademy en bijzonder hoogleraar archeologie van het Noord-Nederlandse terpenlandschap, prof. dr. J. Renes, historisch geograaf aan de Universiteit Utrecht en hoogleraar erfgoed van stad en land aan de Vrije Universiteit Amsterdam, en prof. dr. ir. Th. Spek, hoogleraar landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en hoofd van het Kenniscentrum Landschap aldaar.

Inleiding op het koepelprogramma

Traditioneel richt de geschiedschrijving van Holland zich vooral op de periode na 1300, wanneer de grafelijke macht zich steeds sterker vestigt en het graafschap geleidelijk uitgroeit tot een van de Europese politieke en economische zwaargewichten. Een belangrijke drijfveer van de onderzoekers was altijd, om in de structuur van het laatmiddeleeuwse gewest in embryo de condities en factoren te ontdekken die Holland in de Gouden Eeuw tot een speler van wereldformaat zouden maken. Deze onderzoekstraditie, primair steunend op schriftelijke bronnen, heeft een rijke oogst aan studies opgeleverd over de politieke en economische geschiedenis van Holland in de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd. Recent werd ook aandacht besteed aan de vroege middeleeuwen, met name in het kader van het archeologische *Magna-Frisia*-project werd de periode tot ca. 900 grondig bestudeerd op basis van voornamelijk archeologische en historisch-geografische gegevens. De periode tussen 900 en 1300, toen Holland uitgroeide tot een territoriaal afgebakend gewest, is minder intensief bestudeerd. De meest invloedrijke syntheses in dit verband dateren van voor de Tweede Wereldoorlog, zoals Gosses' onderzoek naar de vorming van het graafschap en de rol van de adel daarin. Latere studies werden steeds vanuit één vakmatig perspectief geschreven en waren vaak gericht op een deel van Holland of een specifiek thema. Te denken valt aan het rechtshistorische proefschrift van Van der Linden over *De Cope*, de historisch-geografische

dissertatie van De Cock over *Kennemerland*, de vele nederzettingshistorische publicaties van Blok en Henderikx, en de diverse bundels van artikelen over de abdij van Egmond. Onze ambitie is een nieuwe geschiedenis van Holland in de hoge middeleeuwen te schrijven vanuit een interdisciplinair perspectief, en met gebruikmaking van moderne (digitale) technieken.

De afgelopen decennia werden aanzetten gegeven in de richting van een gecombineerde historisch-archeologische aanpak van het oudste landschap. Zo schetsten de papers van het symposium *Landschap en bewoning rond de mondingen van de Rijn, Maas en Schelde* (1986) boeiende perspectieven. De vele archeologische vondsten die sindsdien voor vroegmiddeleeuws Holland zijn gedaan - de vondst in 2013 van de zevende-eeuwse 'Schaal van Oegstgeest' (<https://www.leidenuniv.nl/nieuws/schaal-oegstgeest.html>) is misschien wel het meest spectaculair – prikkelden eveneens tot het formuleren van desiderata. Ook kwamen nieuwe methoden en technieken tot ontwikkeling. Zo hebben archeologen en historici met een combinatie van een GIS-matige aanpak en een conceptuele, modelmatige benadering meer greep gekregen op de ruimtelijke en landschappelijke component. Daardoor kan diepgaand lokaal onderzoek scherper in een bovenregionale context worden geplaatst, waarmee de vergelijking meer diepte krijgt. Een en ander leidde echter niet tot een planmatig opgezet interdisciplinair onderzoek. De dissertatie van Menno Dijkstra over de periode tot 900 (2011) gaf een archeologische dimensie aan de nederzettingshistorische studies van Blok en Henderikx en plaatste zo de noodzaak tot interdisciplinaire samenwerking weer op de agenda. Het recente symposium *De Dageraad van Holland, 1000-1300* (2017), georganiseerd op initiatief van de provincie Zuid-Holland, heeft door de meer dan 300 deelnemers duidelijk gemaakt dat er een grote publieke belangstelling voor het thema bestaat. Uit de toen gepresenteerde bijdragen bleek tevens dat de perspectieven veelbelovend zijn, wanneer historici en archeologen systematisch gaan samenwerken en de relatief nieuwe wetenschappelijke toepassingen en gegevens bruikbaar maken voor het onderzoek naar de periode van 900 tot 1300.

Overkoepelend thema en deelvragen

De centrale vraag van het samenhangende historisch en archeologisch programma is, waarom het Hollandse kustgebied zich in een feodaal raamwerk totaal anders heeft ontwikkeld dan het naburige Midden-Friesland tussen Vlie en Eems – de huidige provincies Friesland en Groningen - dat omstreeks 900 een veel dichtere bewoning kende. Beide streken hadden toen sterke groeikansen met de agrarische ontginning van uitgestrekte veengebieden achter beider vanouds bewoonde kuststroken. In Holland bestond die uit aaneengesloten geestuggen en in Midden-Friesland uit gefragmenteerde terpregio's. Holland kreeg een sterke landsheer, een dienstbare adel en steden met groeipotentieel en verwierf zo een stevige samenhang die tot expansie leidde, terwijl Midden-Friesland na 1100 verder ging als een serie los met elkaar verbonden autonome landsgemeenten onder leiding van lokale of regionale elites. Kennelijk bepaalde de landschappelijke aard van beider kustzones in sterke mate de mogelijkheden voor de uitbating van bezit en de ontplooiing van macht.

Deze centrale kwestie roept als vanzelf een serie deelvragen op die in afzonderlijke studies beantwoord moeten worden en waarvan de resultaten vervolgens in een meer synthetische benadering op elkaar te betrekken zijn. Daarbij denken wij allereerst aan de fasering en aanpak van de grootschalige agrarische veenontginningen sinds de negende eeuw waarmee het bewoonde en in cultuur gebrachte territorium uiteindelijk vier keer zo groot werd en tegelijk de eenheid daarvan versterkt raakte. Waar, wanneer en door wie werden die ontginningen georganiseerd? Gebeurde dit in hof-verband, in het zogenoemde 'cope-model'

of in de vrije variant waarbij kolonisten een grote mate van bestuurlijke autonomie werd toegestaan? In welke mate hielden de ontwikkelingen in de diverse delen van Holland gelijke tred met elkaar en met die in Midden-Friesland en het Sticht? Een tweede belangwekkend onderwerp is de vermenigvuldiging van parochiekerken, die, behalve voor de bisschop van Utrecht en de Kerk zelf, juist ook voor de uitoefening van seculiere macht door de graaf van belang zijn geweest: in welke nederzettingen kwamen ze tot stand, door wie werden ze gesticht en begunstigd en in hoeverre wijken de daarin aan te wijzen patronen af van die in aangrenzende gewesten? Ook de door de graaf gestichte kloosters zijn van grote betekenis. Hierin werd immers niet alleen zijn eigen heil en dat van zijn familie verzorgd, maar ook dat van zijn kring van dienstmannen, door wier dochters en zonen zij werden bevolkt. Ten derde is er het thema van de adel in zijn diverse geledingen, die mannen voor de strijdmacht en zijn bestuurs- en rechtsapparaat leverde: waar had deze zijn materiële machtsbasis en hoe was hij in deze vroege periode gelaagd? Ten vierde dient zich de vraag aan naar de ontwikkeling van vroege of pre-stedelijke nederzettingen die in de twaalfde en dertiende eeuw op belangrijke kruisingen van water- en landwegen tot stand kwamen, vaak met grafelijke steun.

Naar onze overtuiging vormde een vijfde deelvraag, namelijk die naar de ontwikkeling van de grafelijke economische en territoriale macht in het kustgebied, de sleutel voor ons begrip van de ontwikkelingen. Welke rol speelde het grootgrondbezit van de grafelijke dynastie in de ontwikkeling van Holland tot een dominant gewest? Daaraan is het promotieonderzoek gewijd dat wij in dit verband aan de provincie Zuid-Holland voorstellen.

Hoven in Holland als onderwerp van het eerste promotietraject

Al vóór de komst van de Franken in de achtste en negende eeuw bestond in Holland een machtsstructuur, gebaseerd een op grote agrarische bezitscomplexen. Dit werd vermoedelijk door de Franken overgenomen van hun 'Friese' voorgangers, tijdelijk aan Vikingheersers in leen gegeven, en vervolgens overgedragen aan de Gerulfingen, ofwel de dynastie van Westfriese, later Hollandse graven. De bezittingen waren gelegen op of nabij de oude strandwallen c.q. de duin- of geestrug van 's-Gravenzande tot Petten, die gezien kan worden als de ruggengraat van het graafschap Holland. Deze vormde een goed begaanbare 'snelweg' waarlangs troepen en goederen vervoerd werden. Dit beeld impliceert een landschappelijke pad-afhankelijkheid die tot in de vroege middeleeuwen terug reikt. De domaniale machtsstructuur week al op dat moment die sterk af van de meer egalitaire verhoudingen op de Friese klei. Het ene Friesland was het andere niet.

Grootgrondbezit nam in Noordwest-Europa sinds de achtste eeuw de vorm aan van 'hoven', en wel in de tweeledige opzet, van een centrale, met horig personeel geëxploiteerde grote (vroom-) hoeve en een reeks van daarmee verbonden kleinere hoeven, die elk tegen bepaalde afdrachten door dienstlieden werden gebruikt. In de literatuur is dit hofstelsel uitgebreid bestudeerd voor de Karolingische kernlanden zoals het Rijn- en Maasland, de Ardennen en Noord-Frankrijk. Veel sociaaleconomisch-historici zijn van mening dat het in de Noordelijke Nederlanden geen grote vlucht heeft genomen. Slechts in het rivierengebied, de Achterhoek en Twente zou het in de loop van de tiende en elfde eeuw enige verspreiding hebben gekend. Allerhande archeologische en andere kleine studies van de laatste jaren wijzen echter uit dat tussen de late achtste tot het midden van de elfde eeuw een groot aantal van dergelijke hoven voorkwam langs de Hollandse geestrug, van Vlaardingen tot Texel. Een deel ervan vormde, met zijn al dan niet bijbehorende kapellen en versterkingen kiemcellen van nederzettingen: vrijwel alle Hollandse steden bijvoorbeeld ontstonden naast of bij grafelijke hoven. De meeste Hollandse hoven werden, heel anders dan die in Oost-Nederland, na 1200 snel ontmanteld en

getransformeerd tot adellijke bezitscomplexen en domeinen van kloosters. Voor die tijd leverden zij echter een belangrijke bijdrage aan de machtsopbouw van de grafelijke dynastie en daarmee aan de coherentie van het gewest. Met dat al leeft de discussie over de rol van de vroege feodaliteit en de aanwezigheid van domaniale structuren weer op. Grond versus macht, elitevorming en ontginningen vormen in elk geval essentiële elementen voor ons begrip van Hollands eigenheid en van het belang van fysisch-landschappelijke determinanten.

In het onderzoek onderscheiden we vijf fasen:

1. Vroege stichtingen op de geest in de achtste, negende en vroege tiende eeuw;
2. Latere stichtingen op de flanken van de geest en de klei-op-veengebieden tot de vroege elfde eeuw;
3. Expansie van het bewoonde gebied vanuit de hoven, met name in (veen)ontginningen;
4. Omvorming van hoven bij pre-stedelijke nederzettingen tot bestuurscentra voor grotere gebieden, sinds de late elfde eeuw.
5. Ontmanteling van het domaniale bezit, met name in de dertiende eeuw.

Aanpak en methode: bezitsreconstructie op kadastrale GIS-fundering, met archiefstudie en toetsing aan archeologische vondstanalyse

Een diepgaande studie naar de omvang, betekenis en ontwikkeling van dit domaniale stelsel voor Holland heeft vanuit een vergelijkend perspectief – we treffen er juist in Midden-Friesland veel minder sporen van aan – de meeste prioriteit. Het is geen eenvoudig onderzoek en zal zeker eisen aan de vaardigheden van de promovendus stellen. Men kan de oorspronkelijke hoven namelijk alleen op het spoor komen door een retrogressieve aanpak, dat is door het reconstrueren van de eenheden op basis van laatmiddeleeuwse bronnen, en deze in te voeren in een historisch GIS van de oudste kadastrale perceelsgegevens. Met de ontwikkeling van die aanpak of *Rückschreibungs*-methode is sinds de jaren negentig in andere gewesten veel vooruitgang geboekt. Deze aanpak kan verder worden aangescherpt met ruimtelijk-demografische en historisch-geografische modellen van landschapsdynamiek.

Bedoeling is dat de hoven zo goed mogelijk gedateerd en gekarteerd worden om vervolgens in hun landschappelijke en archeologische verband, te worden ontleed met hulp van alle beschikbare kaartlagen (hoogte, bodem, topografie uit diverse perioden, luchtfoto's etc.).

Afbakening tot Rijnland en Maasland

Het geografische perspectief wordt beperkt tot de voormalige Karolingische graafschappen Rijnland en Maasland. Beide graafschappen hebben hun kern deels in oeverwallen langs respectievelijk de Oude Rijn en de Maasmonding, deels in een reeks parallelle duin- en geestuggen. Maasland (inclusief Schieland en Delfland) was gesitueerd in een klei-op-veenlandschap dat zich in elfde en twaalfde eeuw via een krekensysteem op een veenbodem ontwikkelde. Voor deze gebieden is voldoende materiaal vanuit diverse invalshoeken voorhanden.

Rijk bronnenmateriaal voor grafelijke, kloosterlijke en kerkelijke domeinen in Zuid-Holland

Wat het schriftelijk materiaal betreft zijn er voor dit gebied archiefgegevens beschikbaar in de vorm van grafelijke domeinrekeningen uit de veertiende eeuw. Te denken valt aan de

gegevens over onder meer de hoven van Delft, Pijnacker en Rodenrijs. Belangrijk is ook de omstandigheid dat binnen Rijnland en Maasland veel kloosters en kloosterdomeinen aan te wijzen zijn, die in de twaalfde en dertiende eeuw door de grafelijke familie zijn gesticht of begunstigd met delen van voormalige domaniale bezitseenheden. Men kan in dit verband van restdomeinen spreken die als het ware versteend raakten binnen de kloosterlijke bezitscomplexen. Het mooie is dat voor tenminste vijf van deze kloosterlijke instellingen in Zuid-Holland kostbare en fraaie zestiende- of zeventiende-eeuwse kaartboeken bewaard gebleven zijn, waarin het totale bezit door landmeters nauwkeurig is opgemeten en weergegeven. We hebben het dan over de nonnenkloosters Leeuwenhorst, Rijnsburg, Loosduinen, het tertiariissenklooster Maria van 's-Gravenzande en het Duitse Huis te Utrecht met zijn commanderij c.q. beheerseenheid aan de Hofdijk onder Maasland. Voor nog twee andere grafelijke kloosters, te weten de in Kennemerland gelegen benedictijnenabdij van Egmond en het premonstratenzerinnenklooster Koningsveld onder Delft, die allebei veel goederen in Delfland bezaten, is bovendien in ruime mate schriftelijke documentatie voorhanden over de oorsprong, omvang, ligging en beheer van oorspronkelijk grafelijke goederen. Naast deze kloosters zijn er ook enkele grafelijke, adellijke en bisschoppelijke eigenkerken aan te wijzen met voormalige hof-componenten, zoals die van Noordwijk, Leiden, Valkenburg en Maasland. En dan zijn er nog tal van losse oorkondegegevens, toponiemen, luchtfoto- en hoogtekaartsporen betreffende voormalige *curtes*, die – mits in een transparante landschappelijke context gelokaliseerd - het beeld mee zullen bepalen. Met een retrogressieve aanpak worden deze gegevens geprojecteerd op een GIS-kaart van het oudste kadaster van Rijnland en Maasland. Nadere afbakening van geografie en chronologie vindt plaats door systematische toetsing aan archeologische gegevens (vondstmeldingen in Archis).

Nadere conditie: realisering van een 1832 kadaster-GIS voor de Kustzone van Zuid-Holland

De beschikbaarheid van een Historisch GIS voor de regio's Rijnland en Maasland is een noodzakelijke basisvoorwaarde bij de uitvoering van dit onderzoek. Voor een deel is dit GIS beschikbaar. Zo zijn de binnensteden van Leiden, Den Haag, Delft en Rotterdam ontsloten, en is ook een aanzienlijk deel van de omgevingen van Leiden en Delft raadpleegbaar. De rurale regio's binnen het afgebakende territorium dienen echter nog te worden verwerkt. Het gaat daarbij om het 'georefereren' en vectoriseren van de kadastrale minuutplannen en de data-invoer van de perceelgegevens. In totaal omvat het te dekken gebied een kleine 60.000 percelen van het oudste kadaster (1832). Voor de realisering ervan, die binnen een jaar kan plaatsvinden, wordt een apart project aan de Provincie Zuid-Holland ter subsidiëring voorgelegd door de Fryske Akademy. De voorlopige planning is dat met dit project per 1 september 2018 begonnen wordt zodat het op 1 september 2019 is afgerond. Dat is ruim voordat de promovendus het moet gebruiken voor de verwerking van zijn gegevens. De GIS-experts van de Fryske Akademy, die zich op het vervaardigen van het kadaster-GIS toeleggen, kunnen de promovendus de nodige steun bieden bij het lokaliseren, in geëigende GIS-data-structuren vormgeven en visualiseren van zijn of haar basismateriaal.

Kwalificaties van de aan te trekken onderzoeker

Voor dit eerste traject gaat de voorkeur uit naar een paleografisch en bronnenkundig goed getrainde specialist op het gebied van de middeleeuwse geschiedenis en/of archeologie die Latijn beheerst, ervaring heeft opgedaan met historische GIS-technieken, affiniteit heeft met ruimtelijk opgezet onderzoek en daarbij archeologische data kan interpreteren en verwerken.

Voorgestelde aanpak en fasering

Voor de financiering van de aansluitende studies wordt dit najaar een onderzoeksaanvraag uitgewerkt door Robert Stein en Hans Mol die kan worden ingediend bij NWO in het kader van de Nationale Wetenschapsagenda. Het voorbereidend GIS-digitaliseringstraject is reeds per 1 september 2018 van start gegaan; het heeft een looptijd van één jaar. Met de werving van kandidaten voor het hier toegelichte promotietraject, waarvan de kosten gedekt worden door de Provincie Zuid-Holland, kan in november 2018 worden begonnen. Streefdatum voor de start van het promotieonderzoek is 1 januari 2019.

De werkzaamheden van de promovendus zullen volgens onderstaand schema verlopen.

	Jaar 1	Jaar 2	Jaar 3	Jaar 4
Kwartaal 1	Bibliografische oriëntatie	Onderzoek naar kloosterbezit, GIS invoer	Analyse gegevens	Schrijven eerste versie dissertatie
Kwartaal 2	Onderzoek in grafelijke administratie	Onderzoek naar adellijk bezit	Schrijven eerste versie dissertatie	Schrijven tweede versie
Kwartaal 3	Onderzoek in grafelijke administratie, GIS invoer	Onderzoek naar adellijk bezit, GIS invoer	Schrijven eerste versie dissertatie	Schrijven tweede versie
Kwartaal 4	Onderzoek naar kloosterbezit	Analyse gegevens	Schrijven eerste versie dissertatie	Afronding en voorbereiding promotie

Uitvoering en samenwerking

Het project zal, zoals boven aangegeven, worden uitgevoerd in een samenwerkingsverband van de het Instituut voor Geschiedenis en de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden, in samenwerking met de Interuniversitaire onderzoekschool Archeologie (ARCHON), de Landelijke Onderzoekschool Mediëvistiek en het Posthumus Instituut. Voor de vervaardiging van het voor *Hoven in Holland* noodzakelijke kadaster-GIS is een aparte overeenkomst gesloten tussen de Fryske Akademy en de Provincie Zuid-Holland. Beide partijen stellen het de daaruit voortkomende bestanden, in de vorm van GIS-basiskaarten met bijbehorende datasets, ter beschikking van het bedoelde promotieonderzoek.

Financiering

De personeelskosten van het vierjarige promotietraject *Hoven in Holland*, uit te voeren binnen het Instituut voor Geschiedenis aan de Universiteit Leiden, bedragen €200.000. Deze komen voor rekening van de Provincie Zuid-Holland. De huisvestingskosten, ter grootte van € 10.000 (€2.500 per jaar), komen voor rekening van het genoemde Instituut.

Literatuur

Bavel, B.J.P. van, *Manors and Markets: Economy and Society in the Low Countries, 500-1600* (New York 2010).
Bazelmans, J., M. Dijkstra en J. de Koning, 'Voorspel. Holland in het eerste millennium', in: Th. De Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland I* (Hilversum 2002) 21-68.

Besteman, J.C., en A.J. Guiran, 'De middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Noord-Holland boven het IJ en de ontginning van de veengebieden. Opgravingen in Assendelft in perspectief', in: M.C. van Trierum en H.E. Henkes (red.), *Rotterdam Papers V* (Rotterdam 1986) 183-212.

Blok, D.P., 'Holland and Westfriesland', *Frühmittelalterliche Studien* 3 (1969) 357-370.

Blok, D.P., 'Holland sinds Gosses, de vorming van het graafschap opnieuw bezien', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en F.W.N. Hugenholtz (red.), *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 9-26.

Bont, Chr. de, *Vergeeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de West-Nederlandse veengebieden (800-1350)* (Wageningen 2008).

Burgers, J.W.J., 'Holland omstreeks 1100. De 11^e-eeuwse transformatie van het Westfriese graafschap', *Holland, historisch tijdschrift* 31 (1999) 199-209.

Cock, J.K. de, *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag* (Groningen 1965).

Dekker, C., 'De vorming van aartsdiakonaten in het diocees Utrecht in de tweede helft van de 11^e en het eerste kwart van de 12^e eeuw', *Geografisch Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap*, Nieuwe Reeks, 11 (1977), 339-60.

Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Utrecht 1983).

Devroey, J.-P., 'Early Medieval land structures and their possible impact on regional economic development within the Low Countries. A comment on 'manors' in Bas van Bavel's *Manors and Markets*', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8 (2011) 90-102.

Dijkstra, M.F.P., *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (Leiden 2011).

Dinther, M. van, *Living along the Limes; Landscape and settlement in the Lower Rhine Delta during Roman and Early Medieval times* (Utrecht 2017).

Foreest, H.A. van, 'Een hof in Holland', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 17 (1962) 52-69.

Gosses, I.H., 'De vorming van het graafschap Holland', in: idem, *Verspreide geschriften*, F. Gosses en J.F. Niermeyer ed. (Groningen/Batavia 1946) 239-344.

Hertog, W.E. den, *De abdij van Loosduinen. Cisterciënzinnenklooster van 1229-1573* (Den Haag 1997).

Henderikx, P.A., *De benedendelta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000* (Hilversum 1987).

Henderikx, P.A., *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen. Keuze uit de verspreide opstellen*, bezorgd door B. van Bavel, G. van Herwijnen en K. Verkerk (Hilversum 2001).

Hoek, C., 'De hof te Vlaardingen', *Holland* 5 (1973) 57-91.

Hoek, C., 'Het Sint-Maartensrecht bij Delft', *Holland* 11 (1979) 40-45.

Koene, Bert, Jan Morren en Fred Schweitzer, *Midden-Kennemerland in de Vroege en Hoge Middeleeuwen* (Hilversum 2003).

Kort, J.c., *Het archief van de graven van Holland 889-1581*, dl. I Inleiding ('s-Gravenhage 1981).

Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (2de druk, Amsterdam 1989).

Lanen, R. van, *Changing ways. Patterns of connectivity, habitation and persistence in Northwest European lowlands during the first millennium AD* (Utrecht 2017).

Langen, G.J. de, en J.A. Mol, 'Church Foundation and Parish Formation in Frisia in the Tenth and Eleventh Centuries. A Planned Development?', *The Medieval Low Countries* 4 (2017) 1-55.

Lugt, F., *Het goed van Oegstgeest. De Middeleeuwen in Oegstgeest, Poelgeest, Kerkwerpe, Rijnsburg en Nieuw-Rhijnegeest* (Leiden 2009).

Meilink, P.A., *Het archief van de abdij van Egmond*, 3 dln. (Den Haag 1951).

Monté Verloren, J.Ph. de, 'Hoven in Holland', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama* (Utrecht 1942) 107-157.

Niermeyer, J.F., *Delft en Delfland. Hun oorsprong en vroegste geschiedenis* (Leiden 1944).

Nieuwenhuijsen, K., *Strijd om West-Frisia. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland* (Utrecht 2016).

Nieuwenhuijsen, K., en T. de Ridder, *Ad Flardingum. Vlaardingen in de elfde eeuw* (Hilversum 2012).

Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, 2 dln. (Leiden 1975).

Rösener, W., *Grundherrschaft im Wandel. Untersuchungen zur Entwicklung geistlicher Grundherrschaften im südwestdeutschen Raum vom 9. Bis 14. Jahrhundert* (Göttingen 1991).

Rotterdam Papers V. A contribution to prehistoric, roman and medieval archeology, M.C. van Trierum en H.E. Henkes (red.), (Rotterdam 1986).

Sarafatij, H., 'Abdisse en vrouwe van Rijnsburch'. *Onderzoek naar domein en heerlijkheid van de abdij van Rijnsburg: het grondbezit in het graafschap Holland verworven tussen 1133 en 1300*, doctoraalscriptie middeleeuwse geschiedenis Universiteit van Amsterdam 1967.

Slicher van Bath, B.H., 'Hoven op de Veluwe', in: idem, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht/Antwerpen 1978) 268-303. Ongewijzigde herdruk van dezelfde bijdrage in *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 13-78.

Verhulst, A., *La genèse du régime domaniale classique en France au haut moyen âge* (Gent 1966).

Vis, G.N.M. (red.), *Het klooster Egmond: hortus conclusus* (Hilversum 2008).